

РІВЕНЬ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ ДОНБАСУ В 1945 – 1955 РР.

*Касьянова Н.М., Дубкова Ю.С.
(Донецький національний університет)*

У статті досліджується рівень життя мешканців Донбасу у перше повоєнне десятиріччя. За показники обрано житловий фонд та комунальне господарство регіону, продовольче забезпечення, рівень заробітної платні та пенсійних виплат мешканцям Донбасу, а також їх дозвільне життя.

Ключові слова: соціальне забезпечення, житловий фонд, сімейний бюджет, дозвілля.

Сучасний період державного будівництва України супроводжується зростанням ролі історичних знань, підвищенням інтересу до практики й досвіду минулих років. Дослідники все більше уваги приділяють розгляду проблем повсякденності, стосункам особистості і влади, настроям і побутовим потребам людей, оскільки без цього неможливо відтворити цілісну картину історичного розвитку країни.

В умовах сьогодення післявоєнний рівень життя населення Донбасу становить собою питання особливої ваги, оскільки швидка реконструкція вугільної промисловості України негативно позначилася на соціально-економічному та культурному становищі регіону. Внаслідок значної концентрації промисловості, на Донеччині глибше та виразніше відбилися соціальні процеси, характерні для країни в цілому.

Метою даного дослідження є аналіз рівня життя населення Донбасу в 1945 – 1955 рр.

Історіографію з запропонованої теми можна поділити на два умовних періоди: радянський – з 1945 р. до кінця 1980-х рр., та сучасний – з початку 1990-х рр. і до сьогодні.

Серед праць першого періоду історіографії слід відзначити роботи, які торкаються цієї проблематики як у загальному контексті вивчення історії України [1], так і дослідження, що вивчають історію відновлення післявоєнного Донбасу [2]. Фрагментарні дані, що містяться в цих працях допомагають досліднику створити цілісну картину соціального розвитку Донбасу в зазначений період, не відокремлюючи його від загальних процесів у країні в цілому. Серед праць другого періоду історіографії для нас цінними є дослідження вузької спеціалізації, в яких розглядаються окремі питання, як-то зміни в соціально-економічному житті Донбасу [3], трудова діяльність жінок в роки Другої Світової війни [4], побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. [5] та ін. [6].

Джерельна база статті представлена документами Державного архіву Донецької області. Зокрема нами було використано фонд 2895, в якому зосередились матеріали місячних та річних звітів комбінатів і трестів про чисельність робітників, їх професії, професійні розряди та данні про середні заробітки населення регіону.

Адаптація повоєнного суспільства до умов мирного життя тривала довго і болісно. Це пояснюється широким колом проблем, що існували в Донбасі та загалом у країні після визволення від німецько-фашистських загарбників. По-перше значний обсяг руйнувань, яких зазнав Донбас, призвів до серйозної житлової кризи, яка виявлялася в гострій нестачі житла, низькому рівні розвитку комунальних служб, дефіциті будівельних матеріалів і товарів, необхідних для облаштування помешкання. Причини цього полягали в руйнації значної частини житлового фонду регіону під час війни.

Ситуацію ускладнювала й міграція до Донбасу значної кількості громадян для відновлення його промисловості з інших регіонів республіки і країни. Тільки з жовтня 1947 р. до травня 1948 р. в Донбас з Київської, Житомирської, Запорізької, Чернігівської області було направлено 12 тис. осіб. У 1946-1950 рр. з Росії, Білорусії, Молдавії в Сталінську область прибуло 246 тис. робітників. Загалом же формуванням робітничих загонів з відбудови Донбасу займалися 12 союзних і автономних республік, 29 країв і областей [7]. У зв'язку з цим, у другій половині 40-х років відбувається активне будівництво гуртожитків. Значного розвитку набуло й індивідуальне житлове будівництво. Загалом у 1949 р. для шахтарів Донбасу було побудовано понад 9 тис. індивідуальних будинків, що було на 125% більше ніж у 1940 р. Згідно з Цивільним кодексом норма житлової площі у 1947 р. становила 13,65 кв.м., але у повоєнних умовах вона була лише бажаною. Багато родин мусили живучи в комунальних квартирах, розміщуватися на площі в 6-7 кв. метрів. На кожного не вистачало стаціонарного спального місця, діти і дорослі на ніч укладалися спати на підлозі [8].

Незадовільним був й стан комунального господарства. У регіоні існували великі проблеми з водопостачанням та газифікацією. Частковою побутовою газифікацією було охоплено тільки три міста: Сталіно (сучасне м. Донецьк), Жданов (сучасне м. Маріуполь), Макіївка. Слабко була розвинута система каналізації. Усіма видами благоустрою (центральним опаленням, водопроводом, каналізацією, гарячим водопостачанням, газом, електрикою) було обладнано усього 0,0066 % усупільненої житлової площі Донбасу, а 64 % мало тільки пічне опалення та електрику. Індивідуальні житлові будинки були обладнані не краще: 84 % мали електричне освітлення, 1,4% водопровід, 0,08% – каналізацію, 14,3% – не мали жодного з цих видів благоустрою [9].

У перші повоєнні роки в Донбасі поряд з житловою існувала гостра продовольча криза. Заходи з упорядкування системи харчування мешканців шахтарських міст і селищ Донбасу почали проводитися компартійною владою майже одразу після звільнення цього регіону від німецької окупації. Ще у роки війни постачання харчів населенню стало нормованим. Наприкінці 1944 р. норма хліба для робітників становила 400-800 грамів, для службовців – 300-400 грамів, а для непрацюючих дорослих та дітей – лише 200-300 грамів [10]. Утім, ті гірники, які працювали на підземних роботах і на відновленні шахт, отримували 1 кг. хліба на добу [11].

З точки зору сучасної людини наведені цифри здаються більш ніж достатніми, адже кожна людина навряд чи вживає таку кількість хліба на добу, але у повоєнні роки це була основна пайкова частина, іншими продуктами практично не забезпечували. До того ж, затримки з постачанням продовольства були звичайним явищем. Так, наприклад, на підприємствах вугільної промисловості Ворошиловградської області систематичними були перебої у постачанні хліба гірникам [12].

Найважливішим чинником продовольчої кризи був голод 1946 – 1947 рр. Він став наслідком посухи та неврожаю, а також державної політики в сфері хлібозаготівлі та розподілу продуктів. У 1946 р. було прийнято низку постанов, якими істотно скоротилась кількість населення, що перебувала на нормованому постачанні, а також підвищувалися пайкові ціни. Правда, при цьому знижувалися комерційні ціни, хоч це і не могло покращити ситуацію. Внаслідок цього вартість основних продовольчих продуктів для міського населення виросла. Зокрема, вартість 1 кг. чорного хліба підвищилась до 3 крб. 40 коп. замість 1 крб., вартість 1 кг. м'яса зросла з 14 до 30 крб., цукру – з 5,5 крб. до 15 крб., вершкового масла – з 28 до 66 крб., молока – з 2,5 крб. до 8 крб. При цьому мінімальна заробітна платня в 1946 р. складала 300 крб., а середня – 475 крб. Отже, на основні продукти харчування витрачалась майже половина мінімальної зарплатні. Якщо до такого продовольчого кошику додати інші харчі

широко вжитку як-то крупи, овочі, яйця, солодоші, фрукти тощо, то можна зробити висновок про невідповідність розмірів заробітної плати навіть мінімальним потребам людини у повноцінному харчуванні, не кажучи вже про інші речі та потреби. Правда, для середньооплачуваних категорій робітників і службовців, одночасно з єдиними цінами, встановлювались так звані "хлібні дотації" в середньому близько 110 крб. на місяць, але ці кошти не вирішували загальну проблему прибутків [13]. Вижити під час голоду людям допомагав досвід, який вони набули за часів війни. Люди їли гілки вишні, малини, дикий (кінський) щавель, стеблини лопуха, лободу, свиріпу, мучку, ховрахів тощо [14].

Після періоду голоду продовольча ситуація почала поступово налагоджуватися. Проте реальністю повсякденного життя населення Донбасу залишався дефіцит харчів, черги за хлібом та іншими продуктами. Це спричинило поширення специфічних радянських способів "діставання" товарів: спекуляції, торгівлі "з-під прилавка", "через чорний хід" тощо. Ціни на ринках були вищими за державні в середньому в 1,5 рази. Пай харчів, придбаних у держмагазинах та на базарах поділявся приблизно навпіл. У державних магазинах купували переважно хліб, цукор, кондитерські вироби, рибу, м'ясо, на базарі – картоплю та інші овочі, фрукти, молоко, яйця. Потреби людей, особливо селян, у харчах допомагало задовольняти підсобне господарство [15].

Певній стабілізації ситуації на внутрішньому ринку та покращенню купівельної спроможності громадян сприяла грошова реформа 1947 р. та щорічні зниження цін, запроваджені з 1948 р. Але підґрунтям цих заходів була не стільки економічна спроможність, скільки пропагандистська доцільність. Зниження цін були несуттєвими, вони не покривали інфляцію. Проте моральний зиск від цих заходів був величезним. Він надавав людям впевненості у власному майбутньому, сприяв позитивній оцінці державної політики.

Заробітна платня становила головне джерело доходів у родинях робітників та службовців. Кваліфіковані працівники промисловості отримували найбільшу заробітну плату, що пов'язано з політикою держави в промисловій сфері. Найменшу платню, а відповідно й менші сімейні статки, мали малокваліфіковані працівники, службовці та медпрацівники. Суттєвою допомогою сімейному бюджету була винагорода за вислугою років, проте її розмір також залежав від кваліфікації та галузі виробництва. Наприклад найбільш оплачуваними у вугільній промисловості Донбасу були професії забійника та наваловідбійника, адже саме ці фахи вважались найбільш престижними серед населення регіону. Необхідно зазначити, що через скрутні умови життя у післявоєнний час на такі тяжкі роботи йшло й чимало жінок. Зрозуміло, що окрім негативних наслідків власне для фізичного здоров'я жінки, це негативно відбивалося й на морально-психологічному стані суспільства. Адже жінка, погоджуючись на нежіночі види робіт вже не могла приділяти максимальний час родині та вихованню дітей, що нерідко призводило до їх бездоглядності.

Через систематичне збільшення зарплатні та допомоги від держави зросли реальні прибутки населення, внаслідок чого зменшилася питома вага працюючих членів родини та значно виріс внесок голови родини до сімейного бюджету. Так, у 1946 р., згідно з урядовою постановою була підвищена зарплатня працівникам різної кваліфікації. Динаміку цього збільшення можна простежити у таблиці.

Розмір доплати робітникам Донбасу різної кваліфікації у 1946 р.

Поділ робітників за статками	Місячна зарплатня робітників до підвищення 1946р. (крб.)	Розмір доплати після урядової постанови (крб.)
малооплачувані	300-500	110-100

середньооплачувані	500-700	90
високооплачувані	700-900	80

Загалом на 1950 р. середньомісячна зарплатня робітників порівняно із 1946 р. зросла з 480,1 крб. до 640,2 крб. [16].

У 50-х рр. гірники продовжували належати до найбільш оплачуваних професій в СРСР. Так, у 1952 р. середньомісячний прибуток на одну шахтарську родину на 17% перевищував прибуток родин металургів і на 45% - робітників машинобудівельної промисловості. У 1955 р. 25% родин гірників Донбасу мали щомісячний прибуток на одну особу близько 35 крб., 53% - від 36 до 75 крб., 12% - від 76 до 100 крб. і 10% мали прибуток понад 100 крб. на місяць [17]. При цьому спостерігалось паралельне збільшення прибутків гірників, оскільки вартість товарів широкого вжитку та продуктів протягом згаданого періоду залишились практично незмінними. Однак не варто забувати, що в шахтарських селищах не було розвинутої інфраструктури, а тому жінки та підлітки не могли активно працевлаштовуватись. Голова родини, який працював на шахті, був практично єдиним годувальником. Якщо зважити на цей факт, прибутки шахтарів не видавались занадто високими.

Аналізуючи сімейні бюджети різних робітничих галузей можемо дослідити купівельну спроможність населення Донбасу. У досить благополучному (порівняно із 40-ми роками) 1952 р. у середньому зі всіх коштів, що витрачались родиною протягом одного кварталу, 40 – 45 % йшло на купівлю продуктів харчування. На одного члена родини в середньому протягом місяця припадало 15-20 кг. хліба та виробів з нього, приблизно 10 кг. картоплі, 4-7 л. молока, 2-7 шт. яєць, 2-3 кг. м'яса та м'ясопродуктів, 2 кг. цукру та кондитерських виробів [18].

Аналіз структури витрат свідчить про покращення харчування. Збільшилися витрати на придбання промтоварів та зріс рівень забезпечення ними населення. Родини з високими доходами могли придбати більше побутової техніки, меблів, краще харчуватися. Але, навіть порівняно з нормами того часу, обсяги споживання певних продуктів були значно нижчими за встановлений рівень.

Однією з важливих характеристик рівня життя населення періоду, що досліджується є пенсійне забезпечення. Треба відмітити, що впродовж 1943 – 1955 рр. було поширено дію пенсійного законодавства на нові категорії осіб, збільшено розміри виплат. Унаслідок цього зменшився розрив між середньою пенсією та середньою зарплатнею. Однак пенсіонери чітко розподілялися на групи за рівнем доходів. Визначальним було поняття працездатності, трудового стажу та розміру зарплатні на колишньому місці роботи. У більш вигідному становищі перебували колишні працівники підприємств стратегічних галузей промисловості. Пенсійне забезпечення селян здійснювалось за рахунок створених ними кас взаємодопомоги. Проте розміри виплат були значно нижчими, ніж у робітників та службовців, оскільки залежали від фінансового стану колгоспів. За особливі заслуги перед владою призначалися персональні пенсії. Розмір цих виплат був невеликим, проте головну роль відігравали пільги при сплаті за комунальні послуги, користуванні транспортом та отриманні інших суспільних благ. Характерною рисою радянської системи було те, що рівень соціального забезпечення не залежав від будь-якого соціального стандарту, наприклад прожиткового мінімуму. Це давало можливість не фіксувати в загальнодержавному масштабі "смугу бідності", що апіорі означало відсутність у радянській державі бідних, як визначеного соціального прошарку населення [19].

Не менш важливим для відтворення повноцінної картини життя Донбасу у повоєнний час є дозвілля його мешканців. Не зважаючи на скрутне післявоєнне становище, вищезазначені житлову кризу та голод люди намагались жити повноцінним

життям зі святами, вечірніми зустрічами, піснями, які на деякий час виривали їх з тяжких трудових буднів.

Основні форми дозвілля в радянському суспільстві умовно можна поділити на дві групи. До першої належали ті, що ініціювалися державою та були під її повним контролем. Це передусім види діяльності, пов'язані з роботою культурно-освітніх установ, наприклад лекції, читки та бесіди, тематичні вечори тощо. Подібні види дозвілля були покликані виховувати повагу до офіційної ідеології та контролювати громадську думку. До другої групи належали форми дозвілля, які ініціювалися не державою, а простими людьми: відвідування клубів, кінотеатрів та інших установ культури, а також танці. Зберігалися й більш традиційні способи проведення вільного часу. Після закінчення робочого дня люди збиралися на вулиці, спілкувалися, гуляли, ходили в гості, співали пісні, грали на музичних інструментах (гітарі, баяні). Діти влаштовували різні ігри. Улюбленим заняттям багатьох жінок було рукоділля: вишивання, в'язання. Велику частину позаробочого часу в них забирало домогосподарство. Поширеними іграми дорослих була гра в карти, лото, доміно. Багато людей у вільний час любили читати книги, газети, журнали або займатися спортом [20].

Жити з кожним роком ставало легше, але не слід забувати, що це все ж таки післявоєнний час і навіть при наявності різних форм проведення дозвілля, звички у людей залишилися воєнні. Варто також зазначити, що після війни в Донбас, для відбудови, приїхала велика кількість колишніх в'язнів, більша частина яких проводили своє дозвілля за пляшкою та азартними іграми. В цьому також не відставало і місцеве населення.

Таким чином, вивчаючи рівень життя мешканців Донбасу у перше повоєнне десятиріччя дослідники дійшли висновку про надзвичайно скрутне становище майже у всіх сферах соціально-побутового життя. Перш за все це обумовлювалося об'єктивними причинами, а саме тяжким повоєнним становищем країни в цілому та сильною руйнацією господарства регіону. Відповідно для піднесення рівня життя населення необхідно було налагодити його промислову та соціальну інфраструктуру, що поступово здійснювалось за рахунок максимального спрямування коштів та сил на відбудову важкої промисловості, а інші сфери фінансувалися за залишковим принципом. З початку 1950-х років ми можемо спостерігати значне покращення рівня життя мешканців Донбасу, що виявлялося в підвищенні їх доходів, збільшенні купівельної спроможності, зростанні соціальних виплат. Однак дослідники не претендують на широкі узагальнення, адже ними були розглянуті лише окремі показники, що формують соціальний благоустрій. Для відтворення більш повноцінної картини у майбутньому планується дослідити не менш важливі показники – медичне обслуговування, соціальні виплати інвалідам, багатодітним матерям та матерям-одиначкам, забезпечення дітей-сиріт тощо.

РЕЗЮМЕ

У статті на основі аналізу літератури та архівних матеріалів розглядається рівень життя населення Донбасу у 1945-1955 рр. Автори зосередили увагу на аналізі житлового фонду та комунального господарства регіону. Здійснено розгляд продовольчого забезпечення мешканців Донбасу. Проаналізовано динаміку змін у соціальному забезпеченні населення. У статті з'ясовано основні форми дозвільного життя, виокремлено його позитивні та негативні варіації.

Ключові слова: соціальне забезпечення, житловий фонд, сімейний бюджет, дозвілля.

РЕЗЮМЕ

В статті на основі аналізу літератури і архівних матеріалів розглядається рівень життя населення Донбасу в 1945-1955 гг. Автори зосередили увагу на аналізі жилищного фонду і комунального господарства регіону. Здійснено аналіз продовольственного забезпечення жителів Донбасу. Розглянуто динаміку в соціальному забезпеченні населення. Виявлені основні форми дозугу, виділені його позитивні і негативні варіації.

Ключевые слова: соціальне забезпечення, жилищний фонд, сімейний бюджет, дозуг.

SUMMARY

The standard of living of Donbas population in 1945-1955 is examined in the article basing on analysis of literature and archived materials. The authors consider on the analysis of housing fund and communal economy of the region. The food providing of Donbas inhabitants is carried out. The dynamics of changes in social service is analyzed in the article. The basic forms of leisure are found out in the article, its positive and negative variations are highlights.

Key words: social providing, housing found, family budget, leisure.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Історія Української РСР: у 8-ми т., 10-ти кн. / ред. кол.: Ю.Ю. Кондуфор (голов.ред.) та ін. – Т. 8. – Кн. 1. – К.: Наукова думка, 1979. – 390 с.; Історія робочих Донбасу: в 2-х томах / ред. кол.: Ю.Ю. Кондуфор [и др.]. – Т.2 / [А.В. Лихолат, Л.А. Беспалова, В.Ф. Близнюк и др.]; под ред. А.В. Лихолат. - К.: Наукова думка, 1981. – 430 с.; Історія городів і сіл: в 26-ти т. Української ССР. Ворошиловградська область / глав. ред.: Тронько П.Т. (председатель) [и др.]; редкол. тома: Шараев Л.Г (председатель) [и др.]. – К.: Укр. сов. енциклопедія, 1976. – 727 с.; Історія міст і сіл Української РСР: у 26-ти т. Донецька область / гол. ред.: Тронько П.Т. (голова) [та ін.]; редкол. тому: Пономарьов П.О. (голова) [та ін.]. – К.: Укр. рад. енциклопедія, 1970. – 992 с.
2. Романцов В. Робітничий клас Української РСР (1946-1970 рр.) – К., 1972. – 219 с.; Хорошайлов Н.Ф. Возрождение всесоюзной кочегарки. Из истории восстановления Донбасу в 1946-1950 гг. Исторический очерк / Н.Ф. Хорошайлов. – Донецк: «Донбас», 1974. – 151 с.; Його ж. На відбудові. З історії відбудови Донбасу / М.Ф. Хорошайлов. – Донецк: «Донбас», 1966. – 178 с.
3. Саржан А. О. Зміни в соціально-економічній сфері Донбасу. Друга половина 40-х – кінець 80-х рр. ХХ ст. – Донецьк: ООО «Лебідь», 2004. – 368 с.; Саржан А.О. Новітня історія Донбасу (1945-1999 рр.): [навч. посібник] / А.О. Саржан. – Донецьк: Стакер, 1999. – 463 с.; Бровар О.В. Вугільна промисловість Донбасу у 40–60-х рр. ХХ ст.: проблеми соціального розвитку: монографія / О.В. Бровар. – Донецьк: Юго-Восток, 2009. – 365 с.; Бобровський А.С. Соціальна політика радянської держави та її реалізація в Донбасі у 1943 – середині 1960-х років: [монографія] / А.С. Бобровський, В.М. Нікольський – Донецьк: Норд-Пресс, 2008. – 245 с.; Його ж. Соціальне забезпечення населення Донеччини у другій половині 1940-х – середині 1960-х років / А.С. Бобровський // Наука. Релігія. Суспільство. – 2005. – № 4. – С. 95-102.
4. Добров П.В., Єсип. И.М. Трудовая деятельность женщин Донбасу в годы Великой Отечественной войны (1941 – 1945 гг.) – Донецк: Друк-Инфо, 2000. – 240 с.
5. Ковпак Л. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945 -2000 рр.) / Л. Ковпак. - К., Ін-т історії України НАЛ України, 2003. - 230 с.; Герасимова М. С. Повсякденне життя населення Донбасу в 1945 – 1955 рр.: дис. Канд.іст.наук: 07.00.01/Герасимова Марина Сергіївна; Донецький національний ун-т. –

Донецьк, 2007. – 280 с.; Ісайкіна О. Побут і дозвілля міського населення України у повоєнний період (1945 – 1955 рр.): дис. канд. іст. наук : 07.00.01 / Ісайкіна О. – К., 2004. – 274 с.

6. Герасимова М. С. Житлова проблема в повсякденному житті населення Донбасу в 1945 – 1953 рр. // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. статей / Відп. ред. В. М. Даниленко. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – Вип. 11. – С. 299-317; Ї ж. Девіантні форми поведінки у буденному житті населення Сталінської області в перші післявоєнні роки (1945-1953 рр.) / М.С. Герасимова // Історичні і політологічні дослідження: наук. журнал / [під ред. П.В. Доброва]. – 2002. – № 3/4. – С. 141-149; Лагоша М. Діяльність міліції України по ліквідації дитячої безпритульності і бездоглядності в післявоєнні роки (1946-1953 рр.) // Схід. - № 7 (57). – вересень-жовтень 2003. – С. 82-85.
7. Саржан А.О. Новітня історія Донбасу... – С. 14.
8. Лагоша М. Вказ. праця. – С. 83.
9. Герасимова М. С. Повсякденне життя населення Донбасу.... – С. 114.
10. Бровар О.В. Вказ. праця. – С. 27.
11. Там само. – С. 84.
12. Там само. – С. 271.
13. ДАДО. – Ф. Р-2895. – Оп.1. – Спр. 831.
14. Герасимова М. С. Житлова та продовольча проблеми в повсякденному житті населення Сталінської області в 1945–1953 рр. // Праці наукової конференції Донецького національного університету за підсумками науково-дослідної роботи за період 2003–2004 рр. Секція історичних наук / Відпов. ред. П. В. Добров. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2005. – С. 91.
15. Бровар О.В. Вказ. праця. – С. 306.
16. Там само. – С. 291.
17. Там само. – С. 161-164.
18. Герасимова М. С. Повсякденне життя населення Донбасу.... – С. 165.
19. Бобровський А. С. Соціальна політика.... – 12 с.
20. Герасимова М. С. Повсякденне життя населення Донбасу.... – С. 168.